

Волошенко І.О.*

НЕВРЕГУЛЬОВАНІСТЬ КОРДОНІВ МІЖ КРАЇНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО РЕГІОНАЛЬНОЇ КОНФЛІКТОГЕННОСТІ

В статті проаналізовано роль, яку відіграє питання кордонів для безпеки пострадянських держав Центральної Азії. Проаналізовано історичну генезу питання, з'ясовані фактори, які вплинули на встановлення кордонів після розпаду Радянського Союзу. Визначено вплив анклавного і етнічного факторів на делімітацію кордонів між державами регіону. Встановлено значний вплив територіальних спорів на конфлікти між пострадянськими країнами Центральної Азії.

В статье проанализирована роль, которую играет вопрос границ для безопасности государств Центральной Азии. Проанализирован исторический генезис вопроса, установлены факторы, которые повлияли на установление границ после распада Советского Союза. Определено влияние анклавного и этнического факторов на делимитацию границ между странами региона. Установлено значительное влияние территориальных споров на конфликты между государствами Центральной Азии.

The article analyzes the role of border security issues for post-Soviet states of Central Asia. Analyzed the historical genesis of the issue and reveals the factors that influenced the establishment of borders since the Soviet collapse. Defined the influence of enclave and ethnic factors on the delimitation of borders between countries in the region. Defined a significant effect of territorial disputes to conflicts between post-Soviet Central Asia.

Виникнення і розпад Радянського Союзу справили значний геополітичний вплив на увесь світ. Так існування цієї наддержави в єдиних кордонах створило єдиний механізм, окремі частини якого були тісно взаємопов'язані в першу чергу економічно, однак кордони між союзними республіками носили здебільшого умовний характер. Розпад СРСР поставив на порядок денний і територіальне питання, яке для новостворених держав носить важливий і принциповий характер.

Тема неврегульованості державних кордонів для держав центрально-азійського регіону має непересічну актуальність, оскільки впливає на безпеку як окремих держав, так і регіону в цілому. Делімітація і демаркація прикордонної лінії стає причиною конфліктів як локального, так і міждержавного значення, що не може не позначитись на соціально-економічній і політичній обстановці в Центральній Азії. До того ж територіальне питання тісно пов'язане з питанням етнічним, що додає йому особливої гостроти в умовах пере-

* аспірантка кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського Національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: проф. Дорошко М.С.

населення і недостатньої кількості ресурсів в прикордонних районах. Дана робота має на меті з'ясувати історичну генезу територіального питання в Центральній Азії, визначити фактори, які впливають на територіальний розподіл між центрально-азійськими республіками після розпаду СРСР, проаналізувати фактичний стан справ територіального розподілу в регіоні.

Традиційно основними елементами національної безпеки є військова, суспільно-економічна, політична, інформаційна, екологічна. Проблема прикордонної безпеки, незважаючи на неоднозначність оцінки її місця і ролі як самостійного елементу національної безпеки, в сучасних умовах набула особливої важливості, оскільки є пріоритетним напрямом діяльності будь-якої держави [1].

Це пов'язане з цілою низкою факторів, основними з яких є: по-перше, зміна природи загроз прикордонній безпеці. Якщо колись прикордонну безпеку пов'язували з військовою небезпекою, із загрозою територіальних втрат, зовнішньою агресією, то сьогодні прикордонна безпека пов'язується з агресією на прикордонні установи, норми і правила, законодавчі вимоги по перетину кордонів. Хоча, на нашу думку, традиційне розуміння прикордонної безпеки теж не втрачає своєї актуальності.

По-друге, глобалізація, більш тісна міжнародна співпраця і спілкування, вимагають збільшення прозорості державних кордонів, однак ця прозорість створює комфортні умови для розповсюдження транскордонної злочинності, контрабанди наркотиків, зброї, нелегальної міграції. Боротьба з подібними негативними явищами є дуже актуальною для усіх держав світу.

По-третє, послаблення прикордонної безпеки одного учасника транскордонної взаємодії може призвести до послаблення безпеки сусідніх держав, регіону в цілому.

На думку представників геополітичної теорії, територіальний, повітряний і морський простір, які займає держава, є домінуючими факторами в питанні забезпечення її самостійності і суверенітету. Один з найяскравіших представників цієї теорії, Ф.Ратцель, зазначає, що «...кожна держава і народ мають лише свою просторову концепцію, яка дозволяє їм вирішувати питання їх територіальних володінь» [2]. І дійсно, історично склалося так, що кордон є одним з основних компонентів суверенності будь-якого суб'єкта світової політики. Кордон є периферійним органом держави, і як такий слугує свідком її зростання, сили, і зміни в цьому організмі [3].

Для держав Центральної Азії характерними є деякі особливості, які прямо впливають на територіальне розмежування. Головними з них є поліетнічність, поліконфесійність і мультикультуризм, які значно утруднюють процес делімітації і демаркації кордонів. Географічне положення регіону, який впродовж тривалого історичного періоду був своєрідною транзитною зоною, сприяв переміщенню і розселенню великої кількості етносів і народів. Культурний простір регіону являє собою настільки велику кількість кордонів, що саме поняття «кордони» стає багатовимірним, так як кордони між державами частіше за все не співпадають з кордонами проживання національно-етнічних утворень.

Суб'єктивний розподіл державних кордонів може перетворити прилеглі території у вогнища потенційних і існуючих конфліктів. Потрібно зазначити, що кордони між пострадянськими державами Центральної Азії носять часто умовний характер, а їх нерегульованість, підсилена національно-етнічним, культурно-історичним, або іншим факторам здатна стати джерелом як міждержавних, так і регіональних конфліктів. Крім цього нерегульованість кордонів посилює і інші проблеми безпеки держав регіону: розподілу водних ресурсів, наркотрафіку, нелегальної міграції, тероризму тощо.

Як відомо, нові незалежні держави Центральної Азії – Казахстан, Туркменістан, Узбекистан, Киргизія, Таджикистан в сучасних межах були створені радянською владою ще

в 20-30 рр. ХХ ст. Однак ці межі носили умовний характер, і не враховували особливостей історичного і культурного розвитку регіону. На відміну від інших районів СРСР етнічна ситуація в Центральній Азії була край невизначеною. Тут практично не було сформованих етнічних груп, здатних перетворитися на нації, відсутніми були також чіткі межі проживання цих етнічних груп. Кордонами слугували, в основному, природно-ландшафтні бар'єри – річки, гірські хребти, пустельні райони. В степових районах кордонів взагалі не існувало, так як місцеве населення кочувало.

В період 1920-1924 рр. в ході складних і неоднозначних процесів на місці Туркестанської, Бухарської і Хорезмської радянської республік було утворено Узбецьку РСР, Кара-Киргизську Автономну область, що входила до складу РРФСР, та Кара-Калпакську Автономну область, що входила до складу Казахської АРСР. Це територіальне розмежування не врахувало наступного моменту: на території регіону населення селилось смугами на територіях придатних або для землеробства, або лише для скотарства [4]. Тому за межами титульної держави залишалась велика кількість осіб тієї чи іншої національності. Так, наприклад, в межах Узбекистану залишилось лише 82% проживаючих в регіоні узбеків, 433 тис. з них увійшли до складу інших союзних республік. Така ж ситуація складалась і в інших республіках [5].

На цьому територіальний поділ регіону не закінчився, і вже у 1929 році Таджикиська Автономна РСР була перетворена на Таджикицьку РСР. В 1926 році Киргизька Автономна область була перетворена на Киргизьку АРСР, а в 1936 році її було перетворено на союзну республіку, яка безпосередньо увійшла до складу СРСР. В 1936 році, згідно нової конституції Казахська і Киргизька АРСР увійшли до СРСР як незалежні соціалістичні республіки. Що стосується Кара-Калпакської Автономної області, яка у складі Казахської АРСР входила до РРФСР, то у 1930 році вона безпосередньо увійшла до складу РРФСР, а з 1936 року і до цих пір на правах Автономної республіки входить до складу Узбекистану [6].

З розпадом СРСР позитивним чинником, який сприяв вирішенню територіальних питань, стала згода владних еліт країн регіону в 1991 році визнати державними старі адміністративні кордони СРСР між республіками, що дозволило уникнути багатьох міждержавних конфліктів.

Фактично процес облаштування державних кордонів у пострадянських державах ЦА розпочався лише в кінці 90-х рр., хоча національні прикордонні служби були створені у 1993-1994 роках [7]. В першу чергу делімітації і демаркації підлягав зовнішній кордон регіону – з Афганістаном, Китаєм, Російською Федерацією. Лише на початку 2000-х років розпочалися активні переговори по врегулюванню територіального питання між самим державами регіону. З моменту розпаду СРСР і до 2001 року була наявна велика кількість спірних відрізків кордону. Хоча більша частина з них вирішена, все ще залишається не вирішенні питання, які посилюють конфронтацію між державами і здатні перетворитися на серйозні конфлікти міждержавного значення.

Для характеристики стану територіального питання в Центральній Азії необхідно визначити фактори, які впливають на це явище, а також його особливостей. Отже до найважливіших факторів можемо віднести: по-перше, вже згадане неспівпадіння етнічних і державних кордонів. У всіх республіках Центральної Азії проживають крупні общини інших титульних етносів регіону. Так, в Узбекистані за даними 1999 року проживало 1,2 млн. таджиків, 967 тис. казахів, 216 тис. киргизів і 142 тис. туркмен [8]. В Туркменістані станом на 1995 рік – 407,1 тис. узбеків [9]. В Киргизії (1999) їх налічувалось 665 тис. [10], а в Таджикистані (2000) 937 тисяч [11]. Отже, узбецька діаспора є найчисленнішою в краї-

нах регіону. В самому ж Узбекистані найбільшою не титульною етнічною групою є таджицька. Наявність крупних етнічних груп, які здебільшого проживають на кордонах зі своїми титульними державами є на сьогодні потужним конфліктогенним фактором.

По-друге, наявний дефіцит придатних для проживання і орних земель, а також - особливо в умовах засушливого клімату – дефіцит водних ресурсів. В основному важливі як водні, так і земельні ресурси знаходяться на території спірних районів, що одразу позначається на переговорному процесі щодо їх делімітації, а особливо на демаркації на місцях, в яку часто втручається місцеве населення. На нашу думку, цей фактор – спадщина від радянського періоду, коли кордони були створені так, щоб незалежність республік спричиняла подібні конфлікти. Про це свідчить розташування столиць держав регіону в прикордонних областях, а комунікації створені так, що автономно жодна з держав не може їх використовувати. Лише єдине централізоване управління забезпечує більш-менш ефективний і безперервний розвиток регіону.

По-третє, однією з найважливіших особливостей територіального питання в регіоні є наявність анклавів – «островів» територій однієї держави, оточеної з усіх боків територією іншої. На сьогодні у світі подібне явище є дуже рідкісним. В Центральній Азії ж наявна їх велика кількість. Так, у Киргизстані налічується сім анклавів, два з яких належать Таджикистану. В таджицькому анклаві Ворух у Киргизстані, де проживає близько 20 тис. чоловік ще у 1982 році спостерігались сутички між киргизами і таджиками, подібні сутички спостерігалися і в 1988 році у Матче-Актатирі. Два великі анклави Сох і Шахімардан на території Киргизії, де проживає від 40 до 50 тисяч узбеків і до сьогодні залишаються «гарячими точками» регіону.

По-четверте, найгостріші територіальні суперечки спостерігаються між Узбекистаном, Киргизією і Таджикистаном, яких об'єднує спільний кордон у «пороховій бочці» Центральної Азії – Ферганській долині, де розташовані Ошська область Киргизії, Согдійська область Таджикистану, а також Ферганська, Наманганська і Андіжанська області Узбекистану. Цей регіон вирізняється високою перенаселеністю, не вирішенням великої кількості соціально-економічних проблем, а також високим рівнем ісламізації і радикалізації населення. Тому не дивно, що стосунки між цими країнами вирізняються високою конфліктністю, в тому числі і в територіальному питанні.

По-п'яте, крім природного приросту населення, і складності соціально-економічної ситуації, які є підґрунтям для етно-територіальних конфліктів, конфлікти тут провокує і процес національного будівництва з його державною ідеологією, що характеризується висуванням територіальних претензій до сусідів. Висуваючи подібні вимоги, етнічні групи апелюють до «історичних» територій населення. Крім цього, заклики до об'єднання стають риторикою опозиційних сил, що шукають свій електорат.

Так само важливим фактором є посилення фундаменталістських настроїв у суспільстві, оформлення їх у реальну загрозу для безпеки регіону. Про це свідчать рейди бойовиків через кордони сусідніх Таджикистану і Киргизстану в Узбекистан 1999 і 2000 років, що змусило Ташкент надзвичайно посилити безпеку свого кордону – замінувати більшу його частину і ввести візовий режим для громадян сусідніх республік.

В процесі визначення державних кордонів найкраща ситуація склалась у Казахстані і Туркменістані. Територіальні суперечки між іншими державами регіону значно серйозніші і болючіші.

Правовими документами загального характеру, що закріпили принципи визнання адміністративно-територіального розмежування бувшого СРСР стали Алма-Атинська Декларація від 21 грудня 1991 року, Декларація про дотримання принципів співпраці в рамках

СНД від 14 лютого 1992 року, Декларація про дотримання суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів країн-учасниць Співдружності від 15 квітня 1994, різні двосторонні акти [12]. У відповідності до цих документів сторони визнавали адміністративно-територіальний поділ союзних держав за основу на майбутніх переговорах щодо кордонів, однак фактично існуючий кордон не відповідав положенням наявних правових актів, що значно утруднювало переговорний процес.

В першу чергу нові незалежні держави Центральної Азії розпочали вирішення територіального питання врегулюванням зовнішнього кордону. Це і не дивно, оскільки в спадок від СРСР залишився більш-менш врегульований зовнішній кордон з КНР, Афганістаном, Іраном та відповідна інфраструктура.

Щодо територіального розмежування з Китаєм, то Казахстан, Киргизія і Таджикистан отримали більшу частину з близько 25 спірних ділянок. Ще за радянських часів велися переговори щодо врегулювання цього питання, однак вирішеним воно не було [13]. Отож з 1992 року Казахстан, Киргизія і Таджикистан вели переговори з Пекіном як незалежні держави, в результаті яких між ними було підписано договори про делімітацію кордонів. Так Киргизія і Китай у 1997 і 1999 роках підписали відповідні договори, за якими близько 70% спірних територій залишились за Киргизією і 30% за Китаєм. Поділені порівну були спірні території Китаю і Казахстану з Таджикистаном, про що засвідчило підписання відповідних угод. Слід відмітити, що багатосторонні переговори між Росією, Казахстаном, Киргизією, Таджикистаном і Китаєм по делімітації кордонів стали базою для створення у 1996 році відомої «Шанхайської п'ятірки», яка з приєднанням в 2001 році Узбекистану перетворилась на Шанхайську організацію співробітництва.

Не зазнали великих труднощів і переговори щодо лінії кордону Туркменістану з Іраном. Однак кордон з Афганістаном для Туркменістану, Узбекистану і Таджикистану, зважаючи на складність рельєфу, є дуже складним для контролю. На думку російських вчених він залишається відкритим, що спричиняє посилення наркоторгівлі, торгівлі зброєю, нелегальної міграції [14].

Для Казахстану важливості набуло також врегулювання кордону з Російською Федерацією, оскільки їх сухопутний кордон становить 7 591 км. Переговори по делімітації казахсько-російського кордону продовжувались з вересня 1999 по січень 2005 року, коли було підписано Договір про державний кордон. З 2007 року почала діяти спільна комісія по демаркації, яка у 2009 році завершила в основному свою діяльність встановленням прикордонних знаків.

Щодо казахсько-узбецького кордону, то делімітація його проходила у 2 етапи. На першому було розділено близько 96% кордону, відповідний договір підписали президенти двох країн 16 листопада 2001 в Астані. Однак залишались 4% невирішених ділянок, які завдяки подальшому переговорному процесу в 2002 році завершилися підписанням у вересні Договору «Про окремі ділянки казахсько-узбецького кордону» [15]. Згідно цього договору були вирішені питання належності населених пунктів Багис, Туркестанець, Арнасайської греблі і інших. Замість казахського села Туркестанець, яке залишилось у складі Узбекистану, Казахстан отримав важливу греблю. Переговори щодо інших спірних питань продовжувались і в 2003 році, коли за взаємною згодою було проведено переділ кордонів. На сьогодні демаркація спільного кордону в основному завершена і характеризується стабільністю.

В конструктивній і діловій обстановці пройшли переговори Казахстану з Киргизією, які проходили з 1999 по 2001 рік, і завершилися підписанням Договору між Республікою Казахстан і Киргизькою Республікою про державний кордон, який вступив у силу у 2008 році.

Так само конструктивно завершилися казахсько-туркменські переговори у 2001 році, які розділили кордон за лінією 1972 року між Казахстанською РСР і Туркменською РСР. До 2005 року між країнами був завершений процес демаркації державного кордону. Однак щодо морського кордону – а саме розділі Каспію - між Астанною і Ашхабадом залишаються деякі протиріччя, однак це питання є предметом не дво-, а багатостороннього обговорення прикаспійських держав.

Щодо узбецько-туркменського кордону, то у вересні 2000 року було завершено його делімітацію. На сьогодні він є демаркованим, жодних територіальних протиріч між Узбекистаном і Туркменістаном не спостерігається.

Однак згадані успішні переговори щодо територій не були притаманні всім країнам регіону. І до сьогодні територіальні суперечки між Узбекистаном і Киргизією, Узбекистаном і Таджикистаном, Киргизією і Таджикистаном відрізняються особливою конфліктністю. І показовим в даному випадку є вирішення спірних територіальних питань між Узбекистаном і його сусідами.

Як в радянські часи, так і в пострадянській період киргизько-узбецький кордон характеризувався своєю розмитістю і охоронявся некомпетентно. Лише через події 1999-2000 років, коли у Ферганську долину увірвалися бойовики Ісламського руху Узбекистану, назріло питання термінового вирішення територіального питання між державами. Офіційний Ташкент, побоюючись нових нападів екстремістів, замінував лінію кордону з Киргизією і Таджикистаном. Однак за даними ЗМІ це призвело до загибелі людей, що живуть в прикордонних районах і їх домашніх тварин. Лише після переговорів в рамках ОБСЄ, Узбекистан пішов на розмінування кордону у 2004 році [16].

Все це значно ускладнило переговорний процес, який розпочався 26 лютого 2001 року підписанням Меморандуму про врегулювання правових основ делімітації спільного кордону. Після довгих переговорів міжурядової комісії у 2003 році сторони домовились про делімітацію лише 654 з 1270 км спільного кордону. Справа в тому, що під час делімітації і демаркації Ташкент використовує карту 1927 року, а Бішкек - 1954, між якими є суттєві відмінності. На сьогодні залишаються невирішеними близько 58 спірних районів, по більшості з яких не досягнуто жодного рішення. Делімітованими залишаються лише 993 км спільного кордону [17].

Не менш важливою перепоною для врегулювання прикордонних питань є наявність анклавів як в одній, так і в іншій державах. Так в анклавах Сох і Шахімардан у Киргизстані проживає близько 50 тис. узбеків, які активно беруть участь у економічній і політичній діяльності регіону. В Узбекистані наявний киргизький анклав – село Барак з населенням близько 600 чоловік. Анклави є могутнім інструментом тиску на сусіда, особливо з боку Узбекистану. Загострення відносин між киргизами і узбеками в Ошській і Джалал-Абадській областях Киргизстану у 2000 роках, конфлікт 2010 року дають ясно зрозуміти, що в регіоні можливі конфлікти, а не вирішення територіального питання їм сприяє.

Найбільш складні відносини склалися на сьогодні між Узбекистаном і Таджикистаном. До цих пір не делімітовано близько 15% з 1500 км кордону між країнами. Територіальне питання тісно пов'язане з міжетнічними суперечками, що мають давню історію. До 1929 року Таджикистан входив до складу Узбецької РСР, причому до нього не відносились значна частина територій, основним населення яких є етнічні таджиків. Наприклад, Бухара і Самарканд – центри таджицької культури і історії. До цих пір деякі кола і Таджикистані не можуть змиритися з подібними втратами.

Ситуація ускладнюється наявністю величезних діаспор. В Узбекистані за деякими даними проживає близько 5-6 млн. таджиків, більша частина з яких при переписі запи-

сується узбеками [18], а це 20-25% усього населення держави. В Таджикистані ж наявна мільйонна громада узбеків, які на відміну від співгромадян, активно беруть участь у державному будівництві Таджикистану. Компактне проживання діаспор в прикордонних районах спричинює напругу у відносинах між країнами. До того ж не вирішене питання водорозподілу, неприязнь між керівниками двох держав не сприяють вирішенню територіальних суперечок.

Подібна ситуація склалась і між Киргизстаном і Таджикистаном, між якими налічується близько 70 спірних районів. Вони розташовані в основному в Ляйлякському районі Ошської області, Баткенській області Киргизстану і Ісфарінському районі Ленінабадської області і Джиргатальському районі Таджикистану. Процес делімітації кордонів між країнами знаходиться на ранніх стадіях розвитку, оскільки у керівництва країн відсутня політична воля щодо вирішення даного питання. Як і в таджицько-узбецьких відносинах, між Киргизією і Таджикистаном протиріччя посилюються за рахунок етнічних меншин, наявності анклавів і надзвичайно складною соціально-економічною ситуацією, перенаселеністю тощо.

Останнім часом конфліктуючі сторони – Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан, цікавить більшою мірою не делімітація і демаркація кордону, а його безпека. Це пов'язане в першу чергу з наркотрафіком, торгівлею зброєю, нелегальним переміщенням людей. Однак протидія даним явищам відбувається в односторонньому порядку.

Отже слід сказати про те, що історія створення національних радянських республік в Центральній Азії у 20-30 рр. XX ст. залишила їм низку проблем, включаючи і проблему міждержавних кордонів. Республікам вдалось, хоча і частково, вирішити проблему делімітації кордонів. Особливих успіхів тут досягли Казахстан і Туркменістан. Слід зазначити, що й інші держави регіону – Узбекистан, Киргизія, Таджикистан - повинні закінчити цей процес, оскільки поєднання територіальної проблеми з соціально-економічними, етнічними факторами здатне спровокувати складні міждержавні конфлікти, вирішити які буде значно складніше.

Окреме місце повинна займати безпека кордонів, їх технічне оснащення, знищення корупції на митниці, які мають сприяти інтенсифікації прикордонного співробітництва, оскільки жодна з держав не може вирішити свої прикордонні проблеми без спільних зусиль всього регіону.

1. Кожихов А. Территориальный вопрос в Центральной Азии. 28.05.2005 // Аналитический центр «Разумные решения» / <http://www.analitika.org/article.php?story=20050528000412694>
2. Ф.Ратцель. Земля и жизнь. Сравнительное землеведение. // Нартов Н.А. Геополитика. - М-2000. С.40
3. Там само, С.43
4. Rahimov Mirzohid, Urazaeva Galina, Central Asia Nations and Border issues // Conflict Studies Research Center, Central Asia Series. UK. 05/10. March 2005. <http://www.da.mod.uk/csrc> С.10.
5. Журнал «Революционный Восток». - 1936. - № 6. - С.116-125.
6. О.Ата-Мирзаев, В.Л.Гентшке, Р.Муртазаева. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. - Ташкент, 1998. - С.55.
7. Сергей Голунов. Фактор границ как проблема безопасности постсоветских стран Средней Азии. Россия - Средняя Азия. Барнаул. 2002. С.33.

8. Национальный состав населения Республики Узбекистан по состоянию на 1 января 1999 г. 17.03.2003// Uzbekistan Development Gateway/<http://uzbekgateway.freenet.uz/duzdemog7.html>.
9. Перепись населения Туркменистана 1995. Государственный комитет Туркменистана по статистике. Т.1. Ашгабат, 1996. С. 67.
10. Основные итоги Первой национальной переписи населения Кыргызской Республики 1999 года. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Бишкек, 2000. С.26.
11. Перепись населения Таджикистана // Статистика СНГ. 2002. Авг. №15. С. 39.
12. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ Республіки Казахстан <http://portal.mfa.kz>
13. Chen Kun Fu, Geopolitika Kazakhstana 292 (Almati:Zheti Zhargy, 1999). Laumulin M. Kazakstan v sovremennih mejdunarodnih ontosheniyah: bezopasnost`, geopolitika. Politologiya. Almati. 2000.
14. Богатуров А., Дундич А., Троицкий Е. Центральная Азия: «Отложенный нейтралитет» и международные отношения в 2000-х годах. Очерки текущей политики. Выпуск 4. М.:НОФМО,2010 С.88
15. <http://www.ferghana.ru>.
16. <http://www.vb.kg>. Oybek Hamidov. Minouborka.
17. Джусупов Б. Проблемы делимитации и демаркации государственных границ в Центральной Азии как фактор дезинтеграции//Время Востока. 2007. 4 июня / <http://www.easttime.ru/reganalitic/1/33.html>
18. Кожихов А. Очаги межэтнического напряжения в Центральной Азии. 28.05.2005 // Аналитический центр «Разумные решения» /<http://www.analitika.org/article.php?story=20050528000602251>